

HAYRAT LEKSIKASINING LINGVOMADANIY FENOMEN SIFATIDA PSIXOLINGVISTIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Toshquvvatov Xayrulla Lutfulla o'g'li

Tayanch doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

E-Mail: xayrullatoshquvvatov@gmail.com

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14995546>

Annotatsiya: *Ushbu maqola hayratlanish emotsiyasining tilshunoslikda o'rganilishi haqida so'z yuritadi. Maqolada hayrat leksikasining ingliz va o'zbek madaniyatida qanday ifodalanishi hamda til va madaniyat uzviy bog'liqligi haqida fikr yuritiladi. Hayratlanish his-tuyg'usining turli leksik ifodalar bilan ifodalanishi, uning semantik xususiyatlari ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *Hayrat, emotsiya, psixologiya, semantika, leksika, madaniyat.*

Emotsiyani lingvistik va psixologik nuqtai nazardan o'rganish masalalari uzoq vaqtdan buyon olimlarning e'tibor markazida bo'lib keladi. Jumladan, Murray va Arnott (1993) hamda Izard (1977) emotsiya bir nechta omillarni o'z ichiga olgan murakkab fenomen ekanligini ta'kidlaydilar. Izard (1977) emotsiyani aniqlash uchun quyidagilarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi: "emotsiya inson miya va asab tizimida yuz beradigan jarayon bo'lib o'ziga xos ifoda shakllariga ega." Hochschild (1979) esa emotsiyalarni "kutilmagan va boshqarib bo'lmaydigan" deya ta'riflaydi va hissiy ifodalar "ichki" portlashlar sifatida ko'riladi, ya'ni o'zi xoxlamagan holda to'satdan ichki qalbning to'lqinlanishidir. Hissiy ifodalar inson qandaydir maqsadda amalga oshiradigan yoki muloqot jarayonida atayin ishlatadigan jarayon emas. Aksincha, bu bir individualga xos bo'lgan fiziologik jarayonning tabiiy mahsulidir.

Ko'plab olimlar emotsiyani turlarga ajratgan holda tahlil qilishib, hayratni ijobiy emotsiya sifatida o'rganishgan. Hayratlanish insonning kutilmagan holatda boshdan kechiradigan hissiyoti (Reizenzein, 2000). Hayrat emotsiyasi kimningdir kutilmagan vaziyatda paydo bo'lishi, kutilmagan xabarni eshitishi, to'satdan chiqadigan tovushga tabiiy fiziologik munosabati natijasida yuzaga keladi.

Psixologiya nuqtai nazaridan hayrat odamning psixologiyasida va kognitiv jarayonlarida sezilarli o'zgarishlarga olib keladigan ba'zan qo'rqinchli ba'zan quvontiruvchi hodisa sifatida tasvirlanadi. Hayrat insonning atrofida sodir bo'lgan va bo'layotgan voqea-hodisalarni qabul qilish va ularga o'z munosabatini bildirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, emotsional jarayonlar va tovushlarni birgalikda ishlatish hayratlanish intensivligini yanada kuchaytiradi.

Hayrat leksikasining Cambridge elektron lug'atida berilayotgan ta'rifi quyidagicha (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/surprise>):

1. Kutilmagan voqea.

2. Kutilmagan biror narsa yuz berishi natijasida paydo bo'lgan tuyg'u.

O'zbek tilining izohli lug'atida hayrat leksikasi quyidagicha talqin qilingan (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006):

1. Hayronlik, tong qolish; dovdirab, gangib qolish.
2. Kuchli darajadagi taajjub, hayronlik.

Yuqorida berilgan ikki ta'rifni tadqiq qilib shuni ta'kidlash mumkinki, ingliz va o'zbek tillarida hayrat leksikasiga berilayotgan ta'riflar deyarli o'xshash, ammo inglizlar hayrat leksikasini kutilmagan voqea ma'nosida ham ishlatishadi. Lekin bunday ta'rif o'zbek tilida uchramasligi ikki til madaniyatidagi leksik farqlarni ifodalaydi:

Don't tell Anne we've arranged a party for her - I want it to be a surprise.
(<https://dictionary.cambridge.org>)

Annaga uning uchun bazm tashkil qilganimizni aytma - men buni kutilmagan bo'lishini xohlayman.

Ma'lumki, har bir xalq hayratni turli so'z, frazeologizmlar, ekstralingvistik vositalar va tovushlar bilan ifodalaydi, chunki bu hodisa faqat insonning psixologik holatinigina emas, balki bir xalqning o'ziga xos madaniyatini, tarixini va qadriyatlarini aks ettiradi. Shu sababli, hayratni lingvomadaniy jihatdan o'rganish ingliz va o'zbek xalqlarining madaniyatlari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni ham aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, hayratni ifodalovchi so'zlarni semantik tahlil qilish orqali esa hayratning tildagi leksik ifodalari, ularning sinonimlari va antonimlari haqida to'liqroq tasavvur hosil qilish mumkin. Bunday tahlil qiyoslanayotgan har ikki tildagi hayratni aks ettiruvchi so'zlarning miqdori va ulardan anglashilayotgan ma'nolarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Komponent tahlil natijasida o'zbek tilida hayratni ifodalovchi so'zlar va iboralar ko'pligi aniqlandi: *hayratlanmoq, lol qolmoq, ajablanmoq, qoyil qolmoq, taajjublanmoq, hayrat, ajablanarli, hayratomuz, hayron bo'lmoq, obbo, iya, ibi; Axir bunga aql bovar qilmaydi!, Hayotimda birinchi marta ko'rishim!, O'xshatib qo'yibdi-ku!* va boshqalar.

Ingliz tilida esa *surprise, astonishment, amazement, wonder, awe, amaze, shock, stun, startle, astonish, dumfound, astound, astonishment, bewilderment, agape, dumbfounded, stunned, flabbergasted, aghast, amazed, astonished, wow, oh, no way* va boshqa shu kabi so'zlar hayratni ifodalashda ishlatiladi.

Intonatsiya va ohang o'zbek tilida hayratni ifodalashda katta ahamiyatga ega. *"Ha, rostdanmi?", Voy!, Hayratlanarli!, Axir!, Qoyil!, Obbo!, Nima?, Shunaqami?!,*

Bir tasavvur qiling-chi!, Ajabo! kabi jumlar intonatsiya bilan qo'llanilishi natijasida hayratlanish holati kuchaytiriladi. Ingliz tilida esa “*Really?*”, “*No way!*”, “*Unbelievable!*” va boshqa shu kabi leksik birliklar qo'llaniladi. Shuningdek, ingliz madaniyatida hayratlanish holati so'z va tana harakati bilan ifodalanadi. Bu esa ingliz va o'zbek xalqlarining o'ziga xos madaniy xususiyatlarini ko'rsatadi.

O'zbek tilida qo'llaniluvchi hayrat ifodalarini ingliz tiliga tarjima qilishda o'sha so'zning ekvivalentini topish qiyinchilik tug'diradi. Masalan, o'zbek tilida hayratning kuchli intensivligini ifodalovchi va o'zbek xalqi tomonidan ko'p qo'llaniluvchi “*Yo, tavba!*” iborasining ingliz tilida unga aniq mos keladigan ekvivalenti uchramaydi. Ushbu iborani tarjima qilishda “*Oh my God!*” yoki “*Wow!*” kabi so'zlarni qo'llash mumkin, lekin ular kontekstga har doim ham mos tushavermaydi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shuni xulosa qilish mumkinki, hayratlanish nafaqat psixologiya, balki til va madaniyat bilan bog'liq bo'lgan hodisa bo'lib, u turli madaniyatlarda turli vositalar bilan ifodalanadi. Hayrat leksikalarini semantik va kognitiv jihatdan chuqur tahlil qilish yordamida ingliz va o'zbek tillarida hayratni ifodalovchi leksik birliklar miqdorini va ularning o'ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hochschild, Arlie Russell. (1979). *Emotion Work, Feeling Rules and Social Structure. American Journal of Sociology*, p75.
2. Reisenzein, R. (2000). Exploring the Strength of Association Between the Components of Emotion Syndromes: The Case of Surprise. *Cognition and Emotion*, p38.
3. Wilkinson, S. Kitinger, C. (2006). Surprise As an Interactional Achievement: Reaction Tokens in Conversation. *Social Psychology Quarterly*, p150
4. O'zbek tilining izohli lug'ati (2006). 5-jild. Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. B 606.
5. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/surprise>